

AİLE İÇİ İLETİŞİM PROBLEMLERİNDE DİNİ DANIŞMANLIĞIN ÖNEMİ (DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI ÖRNEĞİ)*

The Importance of Religious Advisors in Family Communication Problems

Salih AYBEY**

ÖZ

Dünyada siyasi, sosyal, ekonomik ve kültürel alanlarda yaşanan hızlı değişimlere rağmen, toplumsal yaşamın en temel kurumu olan aile, önemini ve varlığını sürdürmeye devam etmektedir. Köklü bir gelenekten ve İslam'dan beslenmekte olan ülkemiz ailesi dünyadaki gelişmelere bağlı olarak ciddi sorunlar yaşamaktadır. Her geçen gün biraz daha kendisini hissettiren dini, manevi ve ahlaki hassasiyetin zayıflamasıyla; aile içi şiddet, iletişimsizlik, aldatma, manevi değerlerin azalması, genç-ebeveyn ilişkilerinde huzursuzluk ve bunların beraberinde getirdiği ruhsal problemler artış göstermektedir. Belirtilen bu durumlar, aile kurumunun toplumumuzun gündeminde daha fazla yer almasına ve bu alanda politika geliştirilmesine neden olmaktadır.

Çalışmamızda, Ege Bölgesinde bulunan İl Müftülüklerine bağlı olarak faaliyet gösteren Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına gelen sorular arasından "Aile içi iletişim problemleri" konulu sorular ele alınmıştır. 2005-2011 yılları arasında bürolara gelen sorular arasından, aile içi iletişim problemleriyle ilgili 298 soru incelenmiştir. Ele alınan bu sorulardan hareketle aile içi iletişim eksikliğine dayalı problemler ve bu problemlerin giderilmesinde dini danışmanlığın önemi tespit edilmeye çalışılmıştır.

Aile içi gerginliklere sebep olan aile içi iletişim problemlerinin büyük kısmı eşler arasında yaşanmaktadır. Bununla birlikte az da olsa anne-baba ve çocuklar arasında ortaya çıkmaktadır. Çalışma boyunca incelenen 298 sorudan her başlığa ait birkaç örnek soru verilerek konunun değerlendirilmesi yapılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Aile, Aile İçi İletişim, Dini Danışmanlık, Rehberlik, İletişim.

ABSTRACT

Despite the rapid changes in political, social, economic and cultural fields in the world, the family, which is the most basic institution of social life, continues to maintain its importance and existence. Our country, which is nourished by a rooted tradition and

* Bu makale, "Aile ve Dini Rehberlik Bürolarına Gelen Soruların Din Eğitimi Açısından Değerlendirilmesi (Ege Bölgesi Örneği)" (Isparta, 2015) konulu doktora tezinden geliştirilerek hazırlanmıştır.

** Yrd. Doç. Dr., Bülent Ecevit Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri AD. (salihaybey@hotmail.com)

Geliş Tarihi : 17.03.2017

Kabul Tarihi : 15.05.2017

Islam, has serious problems due to its developments in the world. With the weakening of religious, moral and moral sensitivity which makes him feel more and more every day; Family violence, lack of communication, deceit, diminished spiritual values, uneasiness in young-parental relations and mental problems caused by them increase. These situations cause the family institution to take more space in the agenda of our society and to develop the policy in this area.

In our work, the questions on "Family communication problems" were handled among the questions that came to the Family and Religious Guidance Bureaus operating in the Aegean Region. Between 2005 and 2011, 298 questions related to intra-family communication problems were examined. The problems based on the lack of communication within the family and the problems of religious counseling have been tried to be solved.

The majority of family communication problems that cause domestic tension are experienced among spouses. However, little is revealed between parents and children. Throughout the study, 298 questions will be assessed by giving a few sample questions of each title.

Keywords: *Domestic, Domestic Communication, Religious Counseling, Guidance, Communication*

Giriş

Aile, toplumu oluşturan en küçük birim, toplum yapısının en temel göstergesidir. Önce eşlerle başlayan daha sonra çocuk ve diğer akrabalarla büyüyen aile, toplumu oluşturmaktadır. Toplumda insanın kalbi konumunda olan aile, karşılıksız sevgi ile fedakarlığın ilk ve en yoğun hissedildiği yerdir. Ayrıca insanların sahip olduğu anlayışların doğmasında ve şekillenmesinde¹ de yer alan önemli bir kurumdur. Bu derece önemli olan ve en sağlam kalemiz olarak görülen ailemizde son zamanlarda boşanma, aile içi şiddet, aldatma, genç-ebeveyn arası uçurum, aile içi huzursuzluk gibi pek çok ciddi sorunlar yaşanmaktadır. Bu sorunların çoğunun temelinde aile içi iletişimsizlik yer almaktadır.

Ülkemizde toplumu dini konularda aydınlatma ve ibadet yerlerini yönetmekle görevli resmi kurum Diyanet İşleri Başkanlığı'dır.² Değişen toplumsal ihtiyaçlar ve buna bağlı olarak çeşitlenen din hizmeti alanları Başkanlığın, aydınlatma ve hizmet kavramlarının çerçevesinin hem nitelik hem de nicelik açısından genişlemesini gerektirmiştir. Bu doğrultuda son yıllarda "cami dışı din hizmetleri" projesine ayrı bir önem verilerek ailede oluşan/oluşabilecek problemlerin çözümüne

1 Murat Akın, "Basra Mu'tezile Ekolünün Önemli Âlimleri ve Fikirlerinin Teşekkülünde Ailevi İlişkiler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Autumn I 2014, Number: 27, s. 419.

2 1982 Anayasası, m. 136.

katkı sağlamak ve aile kurumunu güçlendirmeye yönelik olarak Diyanet İşleri Başkanlığı 2003 yılında Aile ve Dini Rehberlik Bürolarını açmıştır.

Dini danışmanlık, ülkemizde henüz gelişmekte olan yeni alanlardan biridir. Bu nedenle dini danışmanlığın mahiyeti, kapsamı, hedefleri, sınırları ve problem alanları henüz tam olarak netlik kazanmış değildir. Dolayısıyla gerek bu alanın isimlendirilmesinde ve yapılan tanımlarda gerekse alanın sınırlarında ilgili çok çeşitli görüşler mevcuttur.

İngilizcede rahip, papaz, din adamı anlamlarına gelen “*pastor*” sözcüğü, Türkçede “*vaiz*” kelimesi ile karşılık bulmuş ve “*pastoral counselling, Pastoral Care*” olarak adlandırılan disiplin, ülkemizde “*vaizsel danışmanlık*”, “*dinsel danışmanlık*” ya da -daha yaygın bir kullanımla- “*dini danışmanlık*” şeklinde adlandırılarak eğitim ve psikoloji çalışmalarında yerini almıştır. “*Pastor*” kelimesiyle aynı kökten gelen *pastoral* kelimesi *papaza ait* anlamlarını taşımaktadır. “*Pastoral Care*” ise *papazsal ilgi/bakım veya dini bakım* demek olup papazın/din adamının insanlara manevi destek ve yardım anlamında yaptığı öğüt ve tavsiyeleri ifade eder.³

Dini danışmanlık kavramının farklı kaynaklarda farklı tanımlarına rastlanmak mümkündür. Clebsch ve Jaekle'nin 1964 yılında yaptıkları bir tanımlamaya göre dini danışmanlık; “din adamları tarafından nihai anlam ve konular bağlamında, sorun yaşayan insanlara yönelik iyileştirme, rehberlik etme, bakımda bulunma, uzlaştırma, destekleme şeklindeki yardım etme davranışlarını ihtiva eden kavram”⁴ olarak ifade edilmektedir.

Her bilim dalının ve her kavramın belli işlevi olduğu gibi, dini danışmanlığın da işlevleri vardır. Her şeyden önce dini danışmanlığın, danışanların sağlıklı bireyler olarak kalmaları için insanların birbirleriyle sağlıklı iletişim kurmalarına, yardımlaşmalarına⁵, örnek bireyler olmalarına ve kişiyi rahatsız eden problemleri ortadan kaldırmaya⁶ yönelik pek çok işlevi vardır. Yukarıda verilen tanım da bu işlevler görülmektedir. Bu nedenle dini danışmanlık temelde “yardım etme davranışı” veya “yardım etme etkinliği” olarak nitelendirilebilir.

Dini danışmanlık kavram ve kurum olarak her ne kadar Batı kültürüne ait ise de bu kavramın içerdiği anlam İslam kültüründe de mevcuttur. Çünkü dini danışmanlık kavramının asıl kaynağını, insanların doğru yol üzere olmaları maksadıyla Allah'ın Hz. Adem'den Hz. Peygamber'e kadar gönderdiği elçililerin yaptıkları tebliğ ve irşat görevi oluşturmaktadır. Dolayısıyla irşat ve tebliğ müessesesi, İslam geleneğinde yerleşmiş dini danışmanlık sistemleri olduğu söylenebilir.

3 Öznur Özdoğan, “İnsanı Anlamaya Yönelik Bir Yaklaşım: Pastoral Psikoloji”, *AÜİFD*, Ankara: 2006, S. 47, s. 129.

4 William Clebsch, v.dğr., *Pastoral care in historical perspective*, New Jersey: Prentice-Hall, 1964, s. 4.

5 S. Pattison, *A Critique of Pastoral Care*, SCM, London, 1993, (Akt. Ok, a.g.m., s. 42).

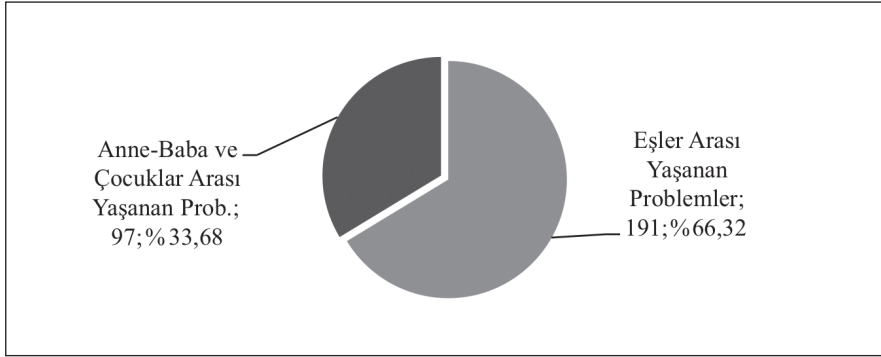
6 Clebsch-Jaekle, a.g.e., s. 16.

1. Aile İçi İletişim Problemleri

İletişim, insanlar hatta tüm canlılar arasında öteden beri devam edegelen temel bir olgudur. İletişim, gerek bireysel gerekse toplumsal düzeyde yaşamın vazgeçilmez bir unsurudur. Bu nedenle insanın gelişiminde ve eğitiminde önemli bir yere sahip olduğu ifade edilen ailenin, fertleri arasındaki iletişim önemlidir.⁷ Sağlıklı bir iletişim, aile üyelerinin karşılıklı olarak birbirlerini, düşüncelerini ve duygularını anlamalarını sağlar. Bu nedenle aile bireyleri arasında, özellikle anne-baba ile çocuklar arasında işbirliği, yardımlaşma ve paylaşma davranışlarına yol açan etkili bir iletişimin kurulması çok önemlidir.

Eşler ya da aile fertleri arasındaki iletişim sorunları, ilişkiyi olumsuz etkileyeceğinden, aile içi ve eşler arası iletişimin sağlıklı olması ilişkinin niteliğini de belirlemektedir.⁸ Buradan hareketle aile içi iletişim, sağlıklı bir aile ortamı oluşturmak için önemlidir, denilebilir. Orta nokta bulamayan ve iletişimde problem yaşayan ailelerde ömür boyu süren gerginlikler yaşanabilmektedir. Bu anlamda aile ilişkileri birey-biz algısında dengeyi sağlamakla başlanabilecek ve başarılacak bir olgudur.⁹

Büroya yöneltilen aile içi iletişim sorunları, eşler arasında ve anne-baba ile evlat arasında olmak üzere iki ayrı başlık altında ele alınacaktır. Bunların dışında akraba, arkadaş ya da komşular arası ilişkilerde yaşanan problemler de danışma ortamına taşınmıştır. Ancak bu sorunlar aile içi ilişkileri etkilemesi yönüyle diğer iki başlık altında değerlendirilecektir. Aile içi iletişim sorunları üzerine gelen soruların dağılımı aşağıdaki şekildedir.

Grafik: Aile İçi İletişim Problemleri Üzerine Gelen Soruların Dağılımı.

7 Nevzat Tarhan, *Mutluluk Psikolojisi, Stresi Mutluluğa Dönüştürme*, İstanbul: Timaş Yay., 2005, s. 53.

8 İbrahim Dönmezer, *Ailede İletişim ve Etkileşim*, İstanbul: Sistem Yay., 1999, ss. 36-37.

9 Dönmezer, a.g.e., s. 37.

Grafikten de anlaşıldığı üzere, aile içi iletişim problemleri ile ilgili gelen soruların %66.32'si (n=191) eşler arası yaşanan problemlerle ilgili iken, %33.68'i (n=97) anne-baba ve çocuklar arası yaşanan problemlere dayanmaktadır.

Müftülüklere gelen sorulara baktığımız zaman modern dönemin, iletişim diye bir sorunun bulunduğu ve bu sorunun en canlı, en açık yaşandığı yerin de aile olduğunu görüyoruz. Sorularda aile içi iletişim sorunları farklı şekillerde karşımıza çıkmakta ve Aile ve Dini Rehberlik Bürolarının diğer problemler yanında aile içi iletişim sorunlarına da cevap aradığı görülmektedir.

1.1. Eşler Arası Yaşanan Problemler

Eşler arasında yaşanan aile içi problemlerde; değer çatışmaları, hayata bakış ve kişilik farklılıkları, öncelikler, kişilik değişiklikleri, saygıyı ve sevgiyi yitirmek, kıskançlık ana etkenler olarak karşımıza çıkmaktadır. Ancak çoğunlukla ailelerde mekanik hale gelmiş yaşam biçimi dolayısıyla problemler, aile içindeki insanlara değil aile dışındaki insanlarla daha fazla paylaşılabilir. Bu da evlilik ve aileye dair bakış açısını başka yönden ortaya koyan önemli bir husustur.¹⁰

Evliliklerin pek çoğunun iletişimsizlik yüzünden sona erdiği bir gerçektir. Zira eşine karşı soğuk davranıp, tavır alarak sorunlarını çözebileceğini düşünen pek çok evli çiftin olduğunu büroya gelen sorulardan anlamaktayız. Fakat bu tarz davranışlar çözüme götürmediği gibi aksine daha büyük sorunlara sebep olabildiği bürolara gelen sorulardan anlaşılmaktadır.

"İki buçuk yıllık evliyim. Eşim benden 6 yaş büyük. Her türlü engellemelere rağmen birbirimizi severek evlendik. Fakat nikâhla birlikte her şey tersine döndü. Eşim bana karşı çok ilgisiz oldu. Öyle ki küçük bir sözden bile haftalarca birbirimizi küs durduğumuz oluyor. Eve geç gelmeye başladı. Sebebini sorduğumda evlenince benden soğuduğunu söyledi. Böyle bir evliliği ömür boyu nasıl çekerim?"¹¹

"Bir işyerinde çalışıyorum. 4 yıldır evliyiz. Hanımım bana çok ilgisiz, bu sebeple işyerindeki bir arkadaşla birlikte oluyoruz, ama kimse bilmiyor. Böyle bir yanlış yaptığım için üzülüyorum ancak eşimin bana karşı ilgisizliği beni bu işe zorluyor. Ne yapabilirim?"¹²

Eşler birbiriyle konuşmak, dertleşmek, paylaşmak ve aynı zamanda birbirlerinden ilgi isterler. Ancak, çeşitli nedenlerle eşten gereken ilgiyi göremeyen kadının/erkeğin bu arzuları, eş nezdinde karşılık bulamadığında aile içi iletişimde bu durum kimi zaman aile içi problem olarak karşımıza çıkabilmektedir. Bu ilgisizliği bahane gösterip eşlerden birinin yanlış yollara gitmesi problemi daha da çözülmez hale getirebilir.

10 Celaleddin Vatandaş v.dğr., *Türkiye'de Aile (Aile'nin Yapısal Özellikleri, İşlevleri ve Değişimi*, İstanbul: Sekam Yayınları, 2010, s. 103.

11 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 181, Aydın, Temmuz, 2008.

12 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 701, İzmir, Mayıs, 2006.

Gerek bürolara gelen kişilerle konuşulduğu, gerekse soruların içeriğine bakıldığı zaman bu hadiselerin arka planında genellikle “ihamet, ihmal ve ilgisizlik” gibi olumsuz tutumların yer aldığını görmekteyiz. Oysa eşlerin aile içinde birbirine gerekli sevgi ve saygıyı göstermemesi, eşlerin sevgi bağlarının giderek zayıflamasına hatta zamanla kopmasına yol açabilmektedir.¹³ Ülkemizde aile hayatı üzerine yapılan bir araştırmada, birbirine karşı ilgili eşlerin ve kişisel problemlerini daha çok eşyle paylaşanların diğer çiftlere göre %68,4 oranında daha mutlu oldukları ortaya konmuştur.¹⁴ Bu sonuç da eşle iletişimin aile ve evlilik açısından taşıdığı işlevi açık bir şekilde anlatmaktadır.

Bütün bunların dışında, aile bireylerini ekran karşısına çekerek, aile içi iletişim ve etkileşimi koparan televizyon; sohbetlerin ve eğlencede birlikteliğin gittikçe zayıflamasında en büyük engeldir.¹⁵ Bu durumu büroya gelen sorularda da görmekteyiz.

“Eşim işten eve gelir, koltuğa uzanır, kumandayı eline alır sürekli televizyon izler. Hatta yemek yerken bile hep onunla meşgul olur. Onu konuşturmak için birkaç söz edeyim desem ‘sus şimdi meşgulüm’ deyip beni tersler veya tek kelimeyle cevap verir. Bu her gün aynen tekrarlanıyor. Bazen 20 kelime konuşmadan bir günümüzü tamamlarız. Aynı evde iki yabancı gibiyiz. Ben de artık bunaldım, boşanmak istiyorum. Bir de sizinle konuşayım dedim. Bana yardım eder misiniz?”¹⁶

Yukarıdaki örneğe benzer hadiselerin, ne yazık ki toplumumuzda sıklıkla yaşandığını gerek bürolara gelen sorularda gerekse etrafımızda görmekteyiz. Belirtildiği üzere ailenin temeli eşler arasındaki iletişime dayanır. Sağlıklı bir iletişimin olmadığı ailelerde ortaya çıkan huzursuzluk eşleri istenilmeyen sonuç olan boşanmaya kadar götürebilmektedir.¹⁷ Araştırmalar da ortak duygu ve düşünce birliğine sahip kişilerin evliliklerin daha sağlam olduğunu göstermiştir.¹⁸ Bu ortak hassasiyetlerden birisi, aile bireylerinin dine, dini yaşam biçimlerine bakış açısı ve kabullenme dereceleridir. Özellikle aile kurarken, kişilerin dini hassasiyetlerinin aynı düzeyde veya benzer şekilde olmasına dikkat etmek gerekmektedir.¹⁹ Böylece aile bireyleri toplumsal alanda yaşanan dini düşünme ve davranma biçimlerine ait farklı yorum ve ifadelendirmelerden kaynaklanacak gerginlikleri en aza indirmiş olacaktır. Bürolara gelen sorularda da bu durumun örnekleri bulunmaktadır.

13 Kemal Çakmaklı, “Eşlerin Birbirini Aldatması” *Bizim Dünyamız, Sorunlu Aileler*, Ankara: BAAK Yayınları, 1997, s. 26.

14 Vatandaş, *a.g.e.*, s. 106.

15 Nevzat Tarhan, *Son Sığınak Aile*, İstanbul: Nesil Yayınları, (15. Baskı), 2011, s. 69.

16 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 1417, İzmir, Aralık, 2009.

17 Murat, Bağlı-A. Sever, “Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği”, *Aile ve Toplum Dergisi*, Ocak-Şubat-Mart, 2005, Y. 7, c. 2, S. 8, ss. 12-13.

18 Zeynep Çopur-Ş. Şafak, “Ailede Yaşamın Önemi ve Değeri”, *İ. Ulusal Aile Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara: BAAK Yay., 9-11 Mayıs 2001, 2002 ss. 312-318.

19 Nevin Meriç, *Fetva Sorularında Değişen Kadın Yaşamı*, İstanbul: Elest Yay., 2004, s. 77.

"Hem benim hem eşimin ikinci evliliği. Evlenmeden önce benim ibadet ettiğimi biliyordu. İzinde vermişti. Ama şimdi sabah namazı için kalkmama kızıyor. O kadar dikkat ettiğim ve sessiz olduğum halde, 'beni de uyandırıyor sun' diyor. Uykusu bölündüğü için sabah namazını kılmama izin vermiyor. Sonra kıl diyor. Sonra kılsam çok mu günah?"²⁰

"Kocam, az çok dinini yaşamaya çalışan birisidir. Cuma namazlarına gider. Bazen evde alkol kullanmaktadır. Geçenler de beni de masaya davet etti. Gelmeyeceğimi söyleyince beni başka kadınlarla tehdit etti. Gidecek yerim yok, günah işlemek de istemiyorum ne yapmalıyım?"²¹

Her iki örnekte de görüldüğü üzere, eşlerin dini duygu ve düşünceleri farklılaştıkça aile içi huzur kaybolmaktadır. Burada özellikle kadın tarafından yapılan itirazların gerek ailenin devamı açısından gerekse başka bir kadın tehdidiyle anlamsızlaştırıldığı görülmektedir.

Araştırma verileri günümüzdeki birçok ailede eşlerin birbirine gereken saygıyı göstermediğini, aksine dini ilkelere riayet eden aile bireylerini küçük düşürmek, rencide etmek, hatta ibadetlerin yapılmasını engellemek gibi durumların sıklıkla yaşandığını ortaya koymaktadır. Bürolara gelen soruların önemli bir kısmının bu türden olması, değişen toplum hayatına ait verileri yansıtmaya açısından anlamlıdır. Bunun, dinin emirlerini ve Kur'an'ın eşler arasındaki iletişimle ilgisini çağırısını²² yeterince anlamamak ve dini etkinliklerde gereken vurguyu yapamamaktan kaynaklandığını söyleyebiliriz. Her konuda olduğu gibi²³ ailede yaşanan sorunlara da çözüm sunan Kur'an-ı Kerim eşler arası anlaşmazlıkta rehberlikten açıkça bahsetmektedir.²⁴

İslam dini gerek bireysel gerek toplumsal meselelerde danışmaya önem vermektedir. Kişisel sorunlarda olduğu kadar, kişiler arası sorunlarda da istişarenin önemine vurgu yaparak²⁵ ailevi problemlerde²⁶ ya da işle ilgili meselelerinde²⁷ danışmayı tavsiye etmektedir. Çünkü İslam, bireysel çaba ve bireysel yarar amaçlı bir yaşantı yerine, toplumsal yardımlaşma ve dayanışma temelli bir yaşantıyı ön görmektedir.

20 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 304, Aydın, Nisan, 2010.

21 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 1916, Kütahya, Temmuz, 2009.

22 Rum, 30/21.

23 İsrâ, 17/9.

24 "Eğer karı-kocanın aralarının açılmasından korkarsanız, erkeğin ailesinden bir hakem ve kadının ailesinden bir hakem gönderin. Bunlar barıştırmak isterlerse Allah aralarını bulur; şüphesiz Allah her şeyi bilen, her şeyden haberdar olandır". Nisa, 4/35.

25 "...işleri, aralarında şûrâ (danışma) ile olanlar..." Şûra, 42/38.

26 "...Eğer (anne ve baba) kendi aralarında danışıp anlaşarak (iki yıl dolmadan) çocuğu sütten kesmek isterlerse, onlara günah yoktur... Bakara, 2/233.

27 "...Onlarla müşavere et..." Ali İmran, 3/159.

1.2. Anne-Baba ve Çocuklar Arası Yaşanan Problemler

İletişim problemleri arasında karşılaşılan bir diğer sorun ise anne-baba ve çocuklar arasındaki uygulamalardan kaynaklanmaktadır.

İletişim, aile içinde sadece klasik anlamda olduğu gibi “karşılıklı bilgi alışverişi” değildir. Çünkü anne-baba ve çocuk arasındaki iletişim yalnızca bilgi alışverişine dayandırılmaz. Bu ilişkide karşılıklı duygu ve düşüncelerin aktarımı da söz konusudur. Bu sebeple iyi bir iletişimin ilk şartı “dinlemek”tir.²⁸ İletişim deyince pek çok insanın aklına ilk olarak konuşmak gelir. Oysaki konuşmaktan daha önemli olan ve belki de daha zor öğrenilen ve uygulanan şey dinlemektir. Çocuklarla iyi bir iletişim kurulabilmesi için onlardan gerekli mesaj alınmalıdır. Bu da ancak dinlemekle sağlanır.²⁹

Anne-babanın çocukla olan iletişimi ve etkileşimi çocuk için çok önemlidir. Çünkü aile, çocuğun ilk sosyal deneyimini edindiği yerdir. Çocuğa yöneltilen davranış ve ona karşı takınılan tavır, ilk yaşantıların örülmesinde büyük önem taşır. Sosyal uyum üzerindeki çalışmalar, ailenin çocuk üzerindeki ilk etkilerinin son derece önemli olduğunu kanıtlamıştır.³⁰ Çocuğun yaşı ne olursa olsun, onunla kurulan etkili bir iletişim, onda kendine güven ve çevresine saygı gelişimi için en önemli kaynaklardan biri olacaktır. İyi bir ilişki kurabilmek ve bunu yıllar boyu sürdürebilmek, çocuğun kişilik gelişiminde olumlu etkiler yaratacaktır.³¹

Hz. Peygamber’in hanelerinde büyüyen çocuklar, hoşgörü, sevgi, ilgi ve şefkat ikliminde, ideal bir iletişim ortamında yetişmişlerdir. Hadislerde, eş ve çocukların birer emanet olduğu ifade edilerek³² onlara karşı şefkat ve merhamet ile yaklaşılması söylenmektedir. Ayrıca Kur’an-ı Kerim’de “tatlı dil” (kavl-i leyin) ile konuşulması³³ ifade edilmektedir. Çünkü tatlı dil birçok problemi oluşmadan çözmeye vesile olabilir.

Bireylerin tüm gayretlerine rağmen anne-baba ve evlat arasında yaşanan sorunlar her iki tarafın yanlış davranışlarından kaynaklanabilmektedir. Bazı anne-babalar çocukları için bürolara başvururlarken, bazı çocuklar da anne-babalarından kaynaklanan problemler nedeniyle bürolara danışma ihtiyacı hissetmişlerdir. Biz öncelikle çocukların anne-babaları hakkındaki müracaatlarına değinmek istiyoruz.

Çocukların sorunları arasında; anne-babanın çocuklarına karşı farklı muamelesi, mal paylaşımındaki eşitsizlik, yaşlılığın getirdiği birlikte yaşama problemleri ile toplumda kabul görmeyen bir takım istek ve davranışlar yer

28 Mustafa Öcal, *Eğitimde Rehberlik*, İstanbul: Düşünce Kitabevi, 2004, s. 11.

29 Öcal, *a.g.e.*, s. 16.

30 Haluk Yavuzer, *Çocuk Psikolojisi*, İstanbul: Remzi Kitabevi, 2000, s. 54.

31 Yavuzer, *a.g.e.*, 72.

32 İbni Mace, *Menasik*, 84; Ebu Davud, *Menasik*, 56.

33 Taha 20/44.

almaktadır. Nitekim bürolara gelen soruların önemli bir kısmı bu konularda yaşanan sıkıntıları açığa çıkarmaktadır.

“Biz 5 kardeşiz. Kardeşler arası sevgi saygımız çok güzeldi. Sanki babam bunu bozmak için özel gayret harcadı. Bütün yardımı ve malı 2 erkek kardeşimize doğru aktarıyor. ‘Ne de olsa bize erkek kardeşleriniz bakacak’ diyor. Kardeşlerimiz de ‘hayır olmaz’ demiyorlar. Bu malı kazanırken bizim de çok emeğimiz var. Babama karşı gelemiyoruz. Allah’a havale ettik. Siz ne dersiniz?”³⁴

“Babamdan çok çekiyoruz. Aynı şekilde annem de çok ezizet görüyor. Yaşı 70 oldu. Olgunlaşmasını beklerken gittikçe çekilmez hale geldi. Her gün evlatlarına nasıl bir zulüm yapsam diye düşünüyor. Babadır diye bir şey diyemiyoruz, ama tahammül edecek gücümüz kalmadı. Sakinleştirici muska yazma veya okuma yapma gibi bir imkanınız var mı?”³⁵

Sorularda görüldüğü üzere anne-babanın çocuklarına karşı farklı muamelede bulunması ve mal paylaşımındaki eşitsizlik gibi sebepler, kardeşler arası kıskançlıklara ve aile içi huzursuzluklara sebep olabilmektedir. Ayrıca, cahiliye dönemini hatırlatan ve bugün bile hala yaşatılan erkek çocuğun kız çocuğuna üstün tutulması geleneği, Hz. Muhammed’in kızı Hz. Fatıma ile olan ilişkisine bakıldığı zaman hiçbir haklı gerekçeye dayandırılmaz. İslam’da ne kadın, kadın olduğu için ikinci sınıftır, ne de erkek, erkek olduğu için birinci sınıftır. İslam’ın kadın ve erkeğe bakışı cinsiyet temelinde değil, insanlık temelindedir. Erkek ve kadın, insan türünün eşit itibar ve potansiyele sahip iki kategorisidir.³⁶ Ancak günümüzde erkek çocuğunun neslin devamını sağladığı gerekçesiyle maddi ve manevi değerlerin paylaşımında anne-babaların yanlı davranabildikleri görülmektedir. Dolayısıyla durum gerek anne-baba ile çocuklar arasında gerekse kardeşler arasında bazen ömür boyu devam eden kırgınlıklara yol açabilmektedir.

Anne-babaya bir çocuk diğerlerinden daha sevimli gelebilir, ancak bu sevgiyi hem o çocuğa hem de diğerlerine hissettirmek doğru değildir. Aksi takdirde çocuğun ebeveynine karşı öfke duyması ve kardeşler arasında kıskançlığın oluşması kaçınılmazdır. Hz. Yusuf’a karşı kardeşlerinin tavrı bu kıskançlığı çok iyi örneklemektedir.³⁷ Bu tür sonuçlarla karşılaşmamak için ebeveynin gerek mal paylaşımında gerek ilgi dağılımında adil olması gerekmektedir.

Anne-babaların çocukları hakkında bürolara müracaatlarında ortaya çıkan problemler ise çeşitlidir. Bu problemleri daha ayrıntılı görebilmek için konu iki başlık altında ele alınacaktır.

34 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 2354, Uşak, Şubat, 2011.

35 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 454, Denizli, Aralık, 2007.

36 Ejder Okumuş, “Olağanüstü zamanlarda Din Hizmetleri”, *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, Ankara: DİB Yay., 2008, s. 36.

37 Yusuf, 12/4-56.

1.2.1. Ailede Çocuk Eğitime Dair Problemler

Çocukluk döneminde gerçekleştirilen din eğitimi ve öğretimi, ferdin üzerinde hayatı boyunca etkili olmaktadır. Bu realite eskiden beri bilindiği gibi, bugün de “Çocuk Psikolojisi” ve “Din Psikolojisi” üzerinde yapılan araştırmalar tarafından desteklenmiştir.³⁸ Bu araştırmalarda, ailenin gerek psiko-sosyal gerekse pedagojik açıdan çocuk üzerinde önemli ölçüde söz sahibi olduğu, çocukta dini duygu ve düşüncenin gelişiminin aileden aldığı din eğitimine bağlı olduğu vurgulanmıştır.³⁹

Çocuk eğitimi, aile için önemli, fakat bir o kadar da zor konulardan birisidir. Aile ortamında verilen din eğitimi tarzı, sonraki yıllarda çocuğu dinden uzaklaştıran ya da dini değerlere bir daha kopmamak üzere bağlayan iki yönü bulunması dolayısıyla oldukça önem arz etmektedir. Daha farklı bir ifadeyle burada karşı karşıya kalınan problem, çocuğa verilecek din eğitiminde nasıl bir yol takip edileceği ya da bu konuda izlenmesi gereken prensiplerin neler olması gerektiği hususudur.⁴⁰

Bu noktada çocuk anne babasının rehberliğine ihtiyaç duyarken, anne baba da çocuğu için kendisine rehberlik edecek bir başka kişiye ihtiyaç duyabilmektedir. Genellikle aile büyükleri, öğretmenler ve din görevlileri çocuk eğitimi konusunda tecrübeli kabul edilip kendisine danışılan kişilerdir. Müftülüklere de bu konuda müracaat edilmiştir. Bürolara gelen sorunlar arasında çocuğun geçimsizliğinin, agresif tavırlarının, dine ve ahlaka uymayan davranışlarının, başarısızlığının, kardeşleri ile anlaşmazlığının, anne-babaya karşı olumsuz söz ve tavırlarının yer aldığı görülmektedir. Bürolara gelen soru örnekleri bu konuda ailelerde yaşanan durumlara ait fotoğrafları bize sunmaktadır.

“Üç tane erkek çocuğum var. Bazen birbirlerine küfrediyorlar. Biz de onları korkutmak amacıyla “Allah seni çarpar, kahreder, ağzını burnunu dondurur” şeklinde onları korkutuyoruz. Acaba bu yaptığımız doğru mudur?”⁴¹

“Kızım çok asileşti, onu güzel ahlaklı yetiştirelim dediysek de başaramadık. Çok üzülüyorum, bazen aklıma çok kötü şeyler geliyor. Ne yapmalıyım?”⁴²

Gerek yukarıda örnek olarak verilen gerekse bu başlık altında incelenen diğer sorulara baktığımızda, insanın özündeki değişmez ve kutsal olanın uyandırılması, şuurlandırılması ve geliştirilmesi hedefini taşıyan⁴³ din eğitiminin önemi bir kez

38 Mehmet Emin Ay, *Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, İzmir: Nil Yayınları, 1994, s. 124.

39 Neda Armaner, *Din Psikolojisine Giriş*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1980, s. 89; Kerim Yavuz, “Din ve Güven”. (Ed. Ferda Erdem), *Sosyal Bilimlerde Güven*, Ankara: Vadi Yayınları, 2003, s. 46; Antoine Vergote, “Çocukta Din”, (çev. E. Fırat), *AÜİFD*, c. 22, sayı 1, s. 316; Öcal, a.g.e., s. 75-76.

40 Mehmet Emin Ay, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, İstanbul: Beyza Kitap, 2003, s. 15.

41 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 617, İzmir, Kasım, 2005.

42 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 2103, Manisa, Temmuz, 2009.

43 Yavuz, a.g.e., s. 183-190.

daha ortaya çıkmaktadır. Din eğitiminin verildiği yerlerden biri olan ailedeki dini hayat ne kadar güçlü ve ne kadar tutarlı olursa çocuğun dini şahsiyeti de o ölçüde gelişmiş olacaktır.⁴⁴ Sadece ibadet boyutunda değil, iletişim ve ahlak boyutunda da çocuğa ailede doğru ilkeler verilmelidir. Çünkü ailede alınan ahlak eğitiminin etkisi aynı dönemde diğer kurumlardan alınan eğitimden daha etkili ve kalıcıdır. Özellikle küçük yaşlarda ailede öğrenilenler kolay sökülüp atılamayacak kadar derin bir şekilde benliğe yerleşir.⁴⁵

Öte yandan çocuğunu “Allah” ile korkutan ebeveyn, çocukta yaratıcısına dair ne kadar büyük bir yara açtığına farkına varamamaktadır. İslam dininde çocuğun anne-baba için bir imtihan olması⁴⁶ ailede verilen eğitim ile doğrudan ilişkilidir. Anne-baba çocuğa dini ve ahlaki değerlere uygun bir eğitim sağlamadığı sürece çocuğun gelecekte hem kendisine hem de çevresine zarar veren bir birey haline gelmesi olağandır. Oysa İslam’ın öngördüğü insan modeli ancak olumlu ve yerinde bir din eğitimi ile mümkün olacaktır.⁴⁷ Fakat anne-babaların çoğu bu konuda bilgisiz ve eğitimin öneminden habersizdir. Bilimin fazlaca önem ve yer verdiği çocuk eğitimi problemi, ne yazık ki pek çok anne-baba için bir problem olarak dahi görülmemektedir. Nitekim çocuk eğitimi müftülöklere en az danışılan problemler arasındadır. Bu durumun sebebi toplumda çocuk eğitiminin bir problem olarak kabul edilmeyişi ya da dini çözüm gerektirmeyen bir problem olarak kabul edilişi gösterilebilir.⁴⁸

1.2.2. Ailede Gençlerle İlgili Problemler

Gençlik, buluş ile başlayan, fizyolojik ve psikolojik değişmeyi içeren, bireyi sosyal olgunluğa hazırlayan bir yaş dönemidir. Her şeyden önce yetiştirme, hazırlanma ve öğrenme aktivitelerini kapsayan dinamik ve değişken bir süreç olarak tanımlanan⁴⁹ bu dönem aynı zamanda “ergenlik dönemi” olarak da adlandırılmakta ve ailede anne-baba ile çocuklar arasında yaşanan problemler çoğunlukla bu yaş aralığında rahatsız edici boyutlara ulaşmaktadır.

Gençlik döneminde, başta aile büyükleri olmak üzere her türlü otoriteye karşı gelme eğilimleri görülmektedir. Bu durum gençleri yakın çevrelerinden uzaklaştırmakta, huzursuzlukların ve gerginliklerin yaşanmasına ve bir takım problemlerin ortaya çıkmasına neden olmaktadır.⁵⁰ Gençler bu süreçte, sosyal çevre farklılaşmasına ve çeşitli iletişim kaynaklarına yönelmektedir. Akran grupları ve çağın iletişim araçları gencin sosyal çevresi olurken, yakınlarla iletişim kurmaktan ve yaşanan çevreden uzaklaşmalar değişimin kilit noktalarını

44 Ay, *Din Eğitiminde Mükâfat ve Ceza*, s. 211-219

45 Recep Kaymakcan-Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, İstanbul: Dem Yay., 2016, s. 194-195.

46 Teğabun, 64/15.

47 Ay, *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, s. 26.

48 Hatice Kübra Ergin, *Çocuklarda Din Eğitimi*, İstanbul: Rağbet Yay., 2004, s. 23.

49 Atalay Yörükoğlu, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Ankara: Aydın Kitabevi, 1983, s. 3.

50 Saadettin Özdemir, *Korumaya Muhtaç Gençlerin Din Öğretimi İhtiyaçları*, Isparta: Tuğra Ofset, 2002, s. 154.

oluşturmaktadır. Bu anlamda genç hayatına daha farklı dünyaların kapılarını aralarken bunun için biraz da fütursuzca hareket etmekte, aile bağlarına ait yakın ilişkileri değişim geçirmekte hatta kırılmalar yaşamaktadır, diyebiliriz. Bu noktada anne ve babalar çaresiz kalarak başkalarından yardım alma ihtiyacı hissetmektedir. Müftülüklere bağlı bürolara gelen sorularda bunları çokça görmekteyiz.

“Dövme yaptırtmanın dinen sakıncası var mı? Oğlum yaptırmayı çok istiyor, bütün arkadaşları yaptırmış. Ne kadar hayır desek de ikna edemiyoruz. Acaba dövme yaptırılabilir mi?”⁵¹

Görüldüğü gibi anne-baba ve evlat arası problemlerin çoğu ergenlik döneminde yaşanan sorunları içermektedir. Bir bunalım dönemi olarak tanımlanan ergenlik döneminde, çocukların anne-babaları tarafından doğru olarak yönlendirilmesi önemlidir.⁵² Unutulmamalıdır ki ergen, yaşadığı biyolojik değişimin yanında psikolojik olarak da farklılaşmaktadır. Ergenlik buhranı olarak tanımlanan bu değişim, insanda kendini keşfetme merakı uyandırmaktadır. Bu sürecin çok iyi değerlendirilmesi ve ergen için kazanımlara dönüştürülmesi gerekmektedir. Bu da iyi bir iletişim, anlayışlı bir yakın sosyal çevre ilişkisi ve iyi bir eğitimle mümkündür.⁵³

Yaşanan tüm problemlerin ortak çözümünde aile içi iletişimi kuvvetlendirmenin etkili rol oynayacağı kanaatindeyiz. Bu sebeple anne-babaların ergen ile iletişim kurduklarında “sen iletileri” yerine “ben iletileri” göndermeleri gerekmektedir. Genellikle anne babalar iletişimde “sen dili”ni kullanırlar. Oysaki “ben dili” çocuğun anne-babasının kabul edemediği davranışını değiştirmesinde daha etkili olmaktadır.⁵⁴

Yukarıda örnek olarak verilen sorulardan ve Diyanet İşleri Başkanlığı tarafından dini danışmanlık ve rehberlik birimi olarak kurulan Aile ve Dini Rehberlik Bürolarının kuruluş amacından hareketle, insanlar birlikte yaşadıkları sürece her zaman danışmanlığa ihtiyaç duyduğu bir gerçektir. İnsanın bu ihtiyacı yaşamın her alanında sürekli olarak bulunur. İnsan, yaşı ve tecrübesi ne kadar ilerlese ilerlesin tek başına hareket edemez. Mutlaka başkalarının yardım ve desteğine ihtiyaç duyar. Buradan hareketle kişilik gelişimini tamamlamış olsa da, bireylerin tek başlarına hareket etmekte zorlandıkları ve danışmaya ihtiyaç duydukları alanlardan birisi dini hayattır. Bireyler içinde buldukları hayatta, gerek bilişsel açıdan gerekse inanç ve uygulama açısından birtakım problemlerle karşı karşıya kalabilmektedir.

Dini danışmanlığın iyileştirme, destekleme, yönlendirme gibi özelliklerinin bulunduğu ifade edilmektedir. İyileştirme özelliği daha ziyade kişisel ilişkilerde

51 Aile ve Dini Rehberlik Bürosu Kişisel Karteks, No: 1196, İzmir, Şubat, 2008.

52 Doğan Cüceloğlu, *İnsan ve Davranışı*, İstanbul: Remzi Kitabevi, (6. Baskı), 2005, s. 55.

53 Ali Çankırılı, *Sorunlarıyla Çözümleriyle Ergenlik Çağı*, İstanbul: Zafer Yay., 2013, s. 32.

54 Hayati Hökelekli, *Din Psikolojisi*, Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay., 1998, s. 33.

yoğun sorun yaşayan insanlar üzerinde uzun süreli bir dini danışma olarak kendini gösterir. Destekleme fonksiyonu ise destek danışmanlığında, destek gruplarında görülmektedir. Yönlendirme fonksiyonu ise hayatlarında bir yön arayan, iş arayan, evlilik hazırlığında olan veya emeklilik dönemini yaşayan ya da kariyer değişimlerinde etkilidir. Dini danışmanlığın dördüncü önemli özelliği olan arabuluculuk/uzlaştırıcılık daha çok çift terapilerinde, eş ve aile danışmanlığında ve grup terapilerinde kullanılmaktadır.⁵⁵ Son olarak da Clinebell tarafından 1987 de beşinci bir fonksiyon eklenmiştir. Bu da eğitmek/geliştirmektir. Clinebell dini danışmanlığın bu açıdan birey ve grubun kişisel büyümesini ve gelişmesini teşvik edici, öngörücü, cesaret verici bir etki fonksiyonunun olduğunu ifade etmiştir.⁵⁶

Sonuç

Aile yapımızın korunmasına katkı sağlamak, insanların dini konularda bilme ve danışma ihtiyaçlarını karşılamak amacıyla Diyanet İşleri Başkanlığı müftülükler bünyesinde Aile ve Dini Rehberlik Bürolarını açmıştır. Bu büroların aile içi gerginlikleri çözüme kavuşturmada önemli bir paya sahip olduğu görülmüştür.

İnsanların yaşadıkları sorunları çözüme aşamasındaki ortak paydalarından birisi dindir. Çünkü din, inanan insanlar için daima maddi ve manevi şifa kaynağıdır. Dini danışmanlığın ortaya çıkmasıyla bazı insanlar ailevi sorunlarını psikolog ve aile danışmanlarının yanı sıra dini danışmanlara da açmış, aldıkları cevaplarla -görevlilerin ifadelerine göre- belli ölçülerde problemlerinden kurtulmuşlardır. Bu durum aynı zamanda dini danışmanlık görevini üstlenen din görevlilerinin sorumluluğunu da arttırmıştır.

Ele aldığımız soru ve sorunlardan hareketle evliliklerde önemli problemler yaşanmakta ve bunlara dini danışmanlık uygulamaları ile çözüm aranmaktadır. En önemli problemler arasında aile fertlerin birbiriyle sağlıklı bir iletişimin kuramamasının, eşlerin birbirini idare etme noktasındaki hoşgörü, saygı ve sevgi gibi aile ve toplumu ayakta tutan temel değerlerden gün geçtikçe uzaklaşmalarının yer aldığı görülmektedir.

Nihayetinde günümüz ailesinin iletişim problemleri olarak iletişim kopukluğu içerisinde olduğu sonucu ortaya çıkmaktadır. Aile içi iletişim problemlerinin yaklaşık üçte ikisini eşler arası problemler oluştururken, geri kalan kısmını da anne-baba, çocuklar ve akrabalarla ilgili ortaya çıktığı görülmüştür.

Bir takım eksiklikleri olmasına rağmen, başlangıçtan günümüze kadar ciddi bir ilerleme göstermiş olan Aile ve Dini Rehberlik Bürolarının aynı zamanda geliştirilmesi ve iyileştirilmesi gereken bir dini danışma ve rehberlik hizmeti örneği oldukları tespit edilmiştir. Ülkemizde dini danışmanlık adı altında bir hizmet bulunmamakta, dini danışman adıyla da herhangi bir istihdam yapılmamaktadır.

55 Nurullah Altaş, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, Ankara: Gündüz Yay., 2012, s. 174.

56 Howard J. Clinebell, *Basic Types of Pastoral Counseling*, New York: Abingdon Press, 1966, s. 16-17.

DİB böyle bir tanımlama yapmasa da, 2003 yılından itibaren açmaya başladığı Aile ve Dini Rehberlik Büroları, dini danışma ve rehberlik uygulamalarının kurumsal tarzdaki ilk örneğidir.

Kaynakça

- Akın, Murat, "Basra Mu'tezile Ekolünün Önemli Âlimleri ve Fikirlerinin Teşekkülünde Ailevi İlişkiler", *The Journal of Academic Social Science Studies*, Number: 27, Autumn I 2014, p. 399-421.
- Altaş, Nurullah, *Dini Danışmanlık ve Din Hizmetleri*, Gündüz Yayınları, Ankara, 2012.
- Armaner, Neda, *Din Psikolojisine Giriş*, Ayyıldız Matbaası, Ankara, 1980.
- Aydın, Ali Rıza, "Çocuğun Dini Şahsiyet Kazanmasında Ailenin Önemi", *OMÜİFD*, Samsun, 1996, c. 8, (ss. 211-219).
- Ay, Mehmet Emin, *Din Eğitiminde Mükafat ve Ceza*, Nil Yayınları, İzmir, 1994.
- ....., *Ailede ve Okulda İdeal Din Eğitimi*, (6. Baskı), Beyza Yayınları, İstanbul, 2009.
- Aybey, Salih, "Ailede İletişimin Şifresi: Biz Dili", *Diyanet Aylık Dergi*, S. 275, Kasım 2013, ss. 43-45.
- Bağlı, Murat-A. Sever, "Tabulaştırılan/Tabulaşan Kurumun (Ailenin) Kurbanlıklar Edinme Pratiği", *Aile ve Toplum Dergisi*, Y. 7, c. 2, S. 8, Ocak-Şubat-Mart, 2005, (ss. 12-19).
- Clinebell, Howard J., *Basic Types of Pastoral Counseling*, Abingdon Press, NewYork, 1966.
- Clebsch, William, vd., *Pastoral care in historical perspective*, New Jersey, Prentice-Hall, 1964.
- Cüceloğlu, Doğan, *İnsan ve Davranışı*, Remzi Kitabevi, İstanbul, 2005
- Çakmaklı, Kemal, "Eşlerin Birbirini Aldatması" *Bizim Dünyamız, Sorunlu Aileler*, BAAK Yayınları, Yayın No: 47, Ankara, 1997.
- Çankırılı, Ali, *Sorunlarıyla Çözümleriyle Ergenlik Çağı*, Zafer Yayınları, İstanbul, 2013
- Çopur, Zeynep-Ş. Şafak, "Ailede Yaşamın Önemi ve Değeri", *I. Ulusal Aile Hizmetleri Sempozyumu*, 9-11 Mayıs 2001, BAAK, Ankara, 2002, (ss. 302-313).
- Dönmezer, İbrahim, *Ailede İletişim ve Etkileşim*, Sistem Yayıncılık, İstanbul, 1999.
- Ergin, Hatice Kübra, *Çocuklarda Din Eğitimi*, Rağbet Yayınları, İstanbul, 2004.
- Hökekleli, Hayati, *Din Psikolojisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1998.
- ....., "Ergenlik Çağı Davranışlarında Din Eğitiminin Etkisi" *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1986, Yıl 1, S. 1, c. 1, (ss. 30-43).
- Kaymakcan, Recep-Hasan Meydan, *Ahlak Değerler ve Eğitimi*, Dem Yayınları, 2016.
- Meriç, Nevin, *Fetva Sorularında Değişen Kadın Yaşamı*, Elest Yayınları, İstanbul, 2004.
- Okumuş, Ejder, "Olağanüstü zamanlarda Din Hizmetleri", *I. Din Hizmetleri Sempozyumu*, c.1, DİB Yayınları, Ankara, 2008.
- Özdemir, Saadetin, *Korumaya Muhtaç Gençlerin Din Öğretimi İhtiyaçları*, Tuğra Ofset, Isparta, 2002.
- Öcal, Mustafa, *Eğitimde Rehberlik*, Düşünce Kitabevi, İstanbul, 2004.

- .....*Temel Eğitim ve Ortaöğretimde Din Eğitimi ve Öğretiminde Metodlar*, TDV Yayınları, Ankara, 2007.
- Tarhan, Nevzat, *Mutluluk Psikolojisi*, Stresi Mutluluğa Dönüştürme, Timaş Yayınları, İstanbul, 2005.
- .....*Evlilik Psikolojisi*, Timaş Yayınları, İstanbul, 2006.
- .....*Son Sığınak Aile*, Nesil Yayınları, 15. Baskı, İstanbul, 2011.
- Şener, Arzu, vd., *Ailede Eşler Arası Uyuma Etki Eden Faktörlerin Araştırılması*, BAAK, Ankara, 2002.
- Vatandaş, Celaledin, *Türkiye’de Aile Aile’nin Yapısal Özellikleri, İşlevleri ve Değişimi*, Sekam Yayınları, İstanbul, 2010.
- Vergote, Antoine, “Çocukta Din” (makale), çev. E. Fırat, *AÜİFD*, c. 22, S. 1, Ankara, 1978.
- Yavuzer, Haluk, *Çocuk Psikolojisi*, Remzi Kitabevi 19. Basım, İstanbul, 2000
- Yavuz, Kerim, “Din ve Güven”. (Ed. Ferda Erdem), *Sosyal Bilimlerde Güven*, Vadi Yayınları, Ankara, 2003, (ss. 30-35).
- ....., “Din Psikolojisinin Işığı Altında Din Eğitimi”, *Türkiye’de I. Din Eğitimi Şurası*, 23-25 Nisan 1981, İlahiyat Yayınları, (ss. 183-190).
- Yörükoğlu, Atalay, *Değişen Toplumda Aile ve Çocuk*, Aydın Kitabevi, Ankara, 1983.

